

พัฒนาการของเมืองราชบุรีในสมัยประวัติศาสตร์ยุครัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - ปัจจุบัน The Development of Ratchaburi in the History of Rattanakosin Era A.D. 1782 - Present

ฉัตรทิพย์ มีทอง

สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม
pices_apphrodite@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มุ่งศึกษาความสำคัญและพัฒนาการของเมืองราชบุรีในช่วงต้นรัตนโกสินทร์จนถึงสมัยการปฏิรูปภายในประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยศึกษาความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องตามลำดับกาลเวลาของพัฒนาการเมืองราชบุรี ผลจากการศึกษาพบว่าเมืองราชบุรีมีความสำคัญในฐานะที่เป็นเมืองยุทธศาสตร์เนื่องจากเมืองราชบุรีเป็นเมืองหน้าด่านนับตั้งแต่สมัยปลายอยุธยาจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในช่วงสงครามระหว่างสยามกับพม่า การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของเมืองราชบุรีเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อพระองค์มีพระราชดำริในการปรับปรุงประเทศตามแบบตะวันตก ซึ่งผลจากการปฏิรูปดังกล่าวนี้ทำให้เมืองราชบุรีมีการปรับโครงสร้างตามระบบการปกครองดังกล่าว จนถึง พ.ศ. 2476 เมื่อได้มีการยกเลิกการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลทั้งหมด มณฑลราชบุรีจึงถูกยกเลิกและคงฐานะเป็นจังหวัดราชบุรีจนถึงปัจจุบัน

คำสำคัญ: ราชบุรี รัตนโกสินทร์ การปฏิรูป

Abstract

This article aims to study the importance and evolution of Ratchaburi in the early of Rattanakosin kingdom until the domestic reformation of king Rama V. This article studied the relationship consequent time of evolution in Ratchaburi. The result of this study showed that Ratchaburi had the importance as strategic battlefield because this town was the outpost from the late Ayutthaya kingdom era to early Rattanakosin kingdom between Siamese-Burmese war. The drastic change of Ratchaburi happened in the king Rama V in Rattanakosin kingdom. He had an idea to improve the kingdom as the western model. This reformation first time resulted in changing provincial system or "Thesapibal system". Ratchaburi was elevated as a part of the regional reformation in western region. The result of this reformation caused Ratchaburi changing the governmental system. Until 1933 after the great revolution, the new government have dissolved the old system including of provincial system, then Ratchaburi had only the status of one province at the present time.

Keywords: Ratchaburi, Rattakosin, reformation

1. บทนำ

ราชบุรีเป็นเมืองที่มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยปลายอยุธยา เนื่องจากเมืองราชบุรีถูกใช้เป็นเมืองหน้าด่านในการป้องกันข้าศึกระหว่างสยามกับพม่าในช่วงเวลานั้น สถานะของเมืองราชบุรีดำรงสืบเนื่องมาจนถึงอยุธยาพ่ายแพ้แก่พม่าเป็นครั้งที่สองเมื่อ พ.ศ. 2310 ครั้นต่อมาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ราชบุรียังคงเป็นเมืองหน้าด่านเนื่องจากอยู่ใกล้กับเกาะรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นราชธานีใหม่ของสยาม โดยเฉพาะในสมัยสงครามเก้าทัพที่เมืองราชบุรีมีบทบาทสำคัญในฐานะที่เป็นเมืองหน้าด่านป้องกันข้าศึก ความสำคัญของเมืองราชบุรีเกิดขึ้นอีกครั้งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงมีพระราชดำริในการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคเพื่อต้องการยกระดับให้สยามเป็นประเทศที่ทันสมัยตามแบบอย่างตะวันตก ด้วยเหตุนี้ราชบุรีจึงถูกยกสถานะเป็นเขตมณฑลเทศาภิบาลของภูมิภาคตะวันตก ผลของการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคที่เกิดขึ้นในขณะนั้นจึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบราชการการบริหารของเมืองราชบุรีในเวลาต่อมา

2. สถานะของราชบุรีในฐานะหัวเมืองยุทธศาสตร์

ในช่วงระหว่างสงครามไทยกับพม่าในสมัยอยุธยาได้ส่งผลให้เส้นทางทางการค้าและกลุ่มคนสัญชาติต่าง ๆ ในฝั่งตะวันตกเข้ามามีบทบาทสำคัญเพิ่มมากขึ้นตลอดระยะเวลาของการทำสงคราม อย่างไรก็ตาม เมืองราชบุรีได้รับผลกระทบไม่มากนักเนื่องด้วยเส้นทางที่พม่าใช้เดินทัพนั้นอยู่บริเวณอยุธยาซึ่งเป็นเส้นทางตอนเหนือผ่านทางด่านเจดีย์สามองค์ จากนั้นจึงลงมาตามลำน้ำแควน้อยสู่เมืองกาญจนบุรีซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านรับศึกพม่า ก่อนที่จะผ่านเข้าสู่เขตสุพรรณบุรีและอ่างทองตัดเข้าสู่อยุธยา ทำให้เมืองราชบุรีเป็นเพียงพื้นที่รวบรวมกองพลเข้ามาป้องกันพระนคร และส่งกองทัพประจำพร้อมร่วมทำศึกกับทัพหลวงได้ทันทีที่ข้าศึกเข้ามาถูกรานเข้ามา

จวบจนกระทั่งใน พ.ศ. 2303 ได้เกิดศึกระหว่างไทยและพม่าในสมัยพระเจ้าอลองพญาขึ้น ส่งผลให้เมืองราชบุรีเริ่มมีความสำคัญในด้านยุทธศาสตร์การสงคราม เนื่องจากพม่าเปลี่ยนเส้นทางเดินทัพเข้ามาทางทวายจากนั้นจึงตัดขึ้นมาทางเพชรบุรี ราชบุรี สุพรรณบุรี อ่างทอง โดยเข้าโจมตีอยุธยา ซึ่งการเปลี่ยนเส้นทางเดินทัพในครั้งนี้ทำให้ราชบุรีเป็นจุดยุทธศาสตร์ไปโดยปริยาย และยังคงมีความสำคัญมากขึ้นเมื่อการทหารทั้งของไทยและพม่าเห็นว่าเมืองราชบุรีเป็นเมืองยุทธศาสตร์ที่เปรียบเสมือนปราการด่านสุดท้ายที่ข้าศึกจะหักเข้าโจมตีพระนครได้ ดังจะเห็นได้จากการเสียกรุงศรีอยุธยาในครั้งที่สองที่กองทัพใหญ่ของไทยยกลงมาสกัดกองทัพของมังฆวนรธาแม่ทัพใหญ่พม่าที่ตีทะลุเข้ามาทางตอนใต้ที่เมืองเพชรบุรี และเมื่อพม่าสามารถตีราชบุรีได้ก็ใช้เป็นฐานทัพกองพลเพื่อแบ่งกำลังเข้าโจมตีอยุธยาและท้ายที่สุดอาณาจักรอยุธยาก็เป็นฝ่ายปราชัยแก่ทัพพม่า (ฉลอง สุนทรวานิชย์, 2554, น. 155)

นอกจากนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระองค์ทรงเคยตั้งตำแหน่งหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรีให้อยู่ในฐานะเมืองชั้นตรี ซึ่งพระองค์ทรงเห็นว่ามีความสำคัญในทางยุทธศาสตร์การค้า ตลอดจนเป็นแหล่งกำลังคนที่ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าเมืองอื่นแต่อย่างใด อนึ่ง ความสำคัญของตำแหน่งยกกระบัตรนั้น ลาลูแบร์ซึ่งเป็นราชทูตชาวฝรั่งเศสในสมัยพระนารายณ์ได้มีการบันทึกไว้ว่า “ยกกระบัตรเป็นเจ้าหน้าที่จัดไว้เป็นตุลาการเป็นตำแหน่งที่ 3 รองจากเจ้าเมือง และปลัดลงมาเป็นทนายของพระมหากษัตริย์เป็นบุรุษคอยคุมเจ้าเมือง และเป็นผู้ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งจากบุคคลที่ไว้วางพระราชหฤทัย” (ทรงชัย เจตะบุตรและคณะ, 2525, น. 57) ดังนั้น ความสำคัญในฐานะเมืองปราการสุดท้ายของราชบุรีจึงมีความสำคัญมากขึ้นเมื่อราชธานีของไทยย้ายมาตั้งยังธนบุรี และกรุงเทพมหานครตามลำดับ เนื่องด้วยหากพม่าสามารถเดินทัพเข้าผ่านทางด่านพระเจดีย์สามองค์ กองทัพพม่าต้องผ่านเมืองกาญจนบุรี ราชบุรี แล้วมุ่งสู่กรุงธนบุรี และกรุงเทพฯ ได้ในที่สุด

ในเวลาต่อมายุทธการสู้รบของฝ่ายไทยที่เคยใช้พระนครเป็นฐานที่มั่นตั้งรับข้าศึกพม่าก็เปลี่ยนเป็นหันมายึดครองพื้นที่ยุทธศาสตร์ที่พม่าเคยใช้เป็นฐานที่มั่นในการทำศึกตามพื้นที่ต่าง ๆ ซึ่งยุทธวิธีในการสู้รบใหม่นี้ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนเมื่อสมัยสงครามศึกบางแก้วที่เมืองสมุทรสงคราม ศึกดังกล่าวเกิดขึ้นในสมัยธนบุรี ทั้งนี้เมื่อพระเจ้าตากสินทรงทราบข่าวพม่ายก

ทัพเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ พระองค์ทรงส่งทัพหน้าออกไปสกัดกั้นทัพพม่าที่เมืองราชบุรี ส่วนทัพใหญ่ที่กำลังล่องเรือลงมาหลังจากตีเชียงใหม่แล้วก็ทรงโปรดให้ตามติดไปโดยไม่ให้ผู้ใดแวะบ้านเป็นอันตรายโดยถือเป็นการศึกเร่งด่วนแข่งกับเวลาเมื่อทัพหน้าของพม่าถูกทัพไทยตรงกำลังล้อมที่บางแก้วไว้ได้ ทัพพม่าก็เป็นฝ่ายพ่าย

ครั้นต่อมาในศึกเก้าทัพที่เป็นศึกครั้งใหญ่ที่สุดในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบวรราชเจ้ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท คุมกองทัพออกไปตั้งรับทัพพม่าที่ยังเมืองกาญจนบุรี ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาธรรมาธิกรณกับเจ้าพระยามราชกุมกำลังพลตั้งรับที่เมืองราชบุรีเพื่อรักษาเส้นทางลำเลียงกองทัพของกรมพระราชวังบวรฯ แต่ทัพของไทยก็ถูกทัพพม่าลวงเข้ามาตั้งค่ายที่เขางูได้ แต่ในที่สุดทัพสมเด็จพระบวรราชเจ้ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ก็สามารถยกลงมาช่วยรบที่ทุ่งเขางูจนพม่าแตกพ่ายไป การศึกครั้งนี้เป็นบทเรียนครั้งสำคัญให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในรัชกาลที่ 2 ทรงเห็นข้อเสียเปรียบทางยุทธศาสตร์ของเมืองราชบุรีที่ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ เมื่อทำศึกกับพม่าที่เขางูหากฝ่ายไทยพลีพลังแล้วจะถอยทัพลำบาก เพราะมีแม่น้ำขวางอยู่ ดังนั้น พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองราชบุรีไปอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำแม่กลองในที่สุด

3. เมืองราชบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสถาปนาอาณาจักรรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีเมื่อ พ.ศ.2325 ในขณะนั้นเมืองราชบุรียังคงรวมอยู่กับเมืองกาญจนบุรีซึ่งเรียกว่าหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตกโดยมีเจ้าพระยามหาเสนาฝ่ายกลาโหมเป็นผู้ปกครองดูแล ครั้นต่อมาในปีที่สามหลังจากที่เสด็จขึ้นครองราชย์ก็ได้เกิดศึกสงครามกับพม่าขึ้นอีกครั้ง สงครามดังกล่าวเรียกว่า “สงครามเก้าทัพ” ซึ่งถือว่าเป็นสงครามครั้งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ไทย โดยกษัตริย์ของพม่าทรงมีนามว่า พระเจ้าปะดุง ทรงกรีธาทัพใหญ่ยกมาตีไทยถึงเก้าทัพ โดยทัพที่สองทรงยกทัพเข้ามาทางด่านบ้องตี้โดยมีจุดประสงค์ตีหัวเมืองฝ่ายตะวันตก (มรดก งามภักดี, 2543, น. 88) ซึ่งในครั้งนั้นพงศาวดารว่า “โปรดให้เจ้าพระยาธรรมาธิกรณกับพระยามราชกุมกำลังพลมาตั้งรับกับพม่าที่เมืองราชบุรีเพื่อรักษาเส้นทางลำเลียงเสบียงของสมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทที่คุมทัพใหญ่ตั้งมั่นอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี แต่ทว่ากองทัพพม่าก็สามารถลวงเข้ามาตั้งค่ายอยู่ที่จอมบึงและด่านเจ้าขัวริมแม่น้ำภาชี จวบจนสมเด็จพระบวรราชเจ้ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทได้รับชัยชนะที่ลาดหญ้า พระองค์จึงมีรับสั่งให้พระยากลาโหมราชเสนากับพระยาจำแสนยกกรมกองทัพกลับลงมาทางบก และทราบพม่ามาตั้งค่ายอยู่ที่บริเวณเขางู กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจึงยกกองทัพเข้าตีค่ายพม่าจนแตกพ่ายกลับเมืองทวายในที่สุด

ครั้นใน พ.ศ. 2345 พระเจ้าปะดุงได้ยกทัพเข้ามาตีเมืองเชียงใหม่อีกครั้ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงทราบข่าวจึงมีพระบรมราชโองการให้สมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จขึ้นไปบัญชาการทัพด้วยพระองค์เอง และมีเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับเจ้าพระยามราชกุมกองทัพจากวังหลวง และกรมอนุสุนทรภูเบศ พระองค์เจ้าลาดวน และพระองค์เจ้าอินทปัตถุมทัพวังหน้าขึ้นไปช่วยพระยาภาววิละเจ้าเมืองเชียงใหม่ในการต้านข้าศึกครั้งนี้ ทำให้ในที่สุดกองทัพของวังหน้าสามารถเข้าตีค่ายพม่าที่ล้อมเมืองเชียงใหม่แตกพ่าย ส่วนกองกำลังที่เหลือของพม่าได้หนีไปซ่อนสมกำลังพลอยู่ที่เมืองเชียงแสน ทำให้สมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจึงทรงมีรับสั่งให้ขึ้นไปตีกองพลพม่าที่เหลือที่เมืองเชียงแสน กองทัพจากวังหลวงจึงยกขึ้นไปล้อมเมืองเชียงแสนไว้ได้ในปีต่อมาโดยมีกองทัพจากเจ้าเมืองลำปาง น่าน เชียงใหม่ และกองทัพจากเมืองเวียงจันทน์เข้าร่วมตีจนพม่าแตกพ่ายไป ใน พ.ศ. 2347 ซึ่งภายหลังจากกองทัพหลวงสามารถเข้าเมืองได้แล้วจึงรื้อกำแพงเมืองและเผาบ้านเรือนเพื่อมิให้ใช้เป็นที่อยู่อาศัยและซ่อนสมกำลังพลของพม่าได้อีกต่อไป พร้อมกับอพยพชาวโยนกเชียงแสนหรือชาวไทยวนกว่าราว 23,000 คน โดยเทครัวออกเป็นห้าส่วนโดยแบ่งให้ไปกับกองทัพเมืองลำปาง น่าน เชียงใหม่ เวียงจันทน์ และกองทัพสยามจากวังหลวงตามลำดับ (วีระพงศ์ มีสถาน, 2550, น. 28) อีกส่วนหนึ่งลงมายังกรุงเทพฯ ฯ และโปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองสระบุรีบ้างแบ่งไปอยู่เมืองราชบุรีบ้าง

ภายหลังจากการเสร็จศึกสงครามระหว่างอาณาจักรรัตนโกสินทร์กับพม่าแล้ว ราชบุรียังคงเป็นเมืองสำคัญที่ราชธานีให้ความสำคัญโดยเฉพาะการเป็นเมืองหน้าด่านเพื่อป้องกันศัตรู การสร้างเมืองราชบุรีครั้งที่ 3 ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนและคงอยู่ในสภาพคงเดิมเรื่อยมาจนถึงปัจจุบันเป็นส่วนมาก โดยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในรัชกาลที่ 2 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองเดิมซึ่งตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งเดิมก่อนหน้าเมืองราชบุรีตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำแม่กลอง กำแพงเมืองนี้ก่อสร้างด้วยอิฐมีลักษณะเป็นใบเสมาดังเช่นกำแพงเมืองอื่น ๆ โดยมีป้อมทั้งสิ้น 6 ป้อม ประตูทั้งสิ้น 6 ประตู และมีอาณาเขตกว้างประมาณ 200 เมตร ยาวประมาณ 800 เมตร เหตุที่รัชกาลที่ 2 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองจากฝั่งตะวันตกไปอยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำแม่กลอง เนื่องจากปัจจัยทางภูมิศาสตร์เดิมไม่เหมาะสมกับยุทธศาสตร์ในการรบโดยเฉพาะอุปสรรคจากแม่น้ำซึ่งอยู่ทางด้านหลังซึ่งจะเป็นการเสียเปรียบแก่ข้าศึกอย่างมากหากต้องถอยทัพ พระองค์ทรงเล็งเห็นว่าฝั่งตะวันออกเหมาะสมกว่าในการรบข้าศึก ซึ่งสามารถเข้าถึงตัวเมืองได้ยากกว่าเพราะมีแม่น้ำขวางกั้นอยู่ก่อบริการรบก็สามารถรวบรวมกำลังได้ง่ายมากกว่า

ในการย้ายครั้งนี้มีการวางศิลาฤกษ์ฝั่งหลักเมืองและมีการเฉลิมฉลองเมืองถึงสามวันสามคืน เริ่มตั้งแต่วันอังคารจนถึงวันพฤหัสบดีเมื่อ พ.ศ. 2357 แล้วจึงก่อสร้างกำแพงเมืองและสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ จวบจนแล้วเสร็จ เมืองราชบุรีใหม่ที่โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายมานั้นมีขนาดกว้าง ล้อมรอบด้วยกำแพงก่ออิฐถือปูน โดยบนกำแพงมีใบเสมาคล้ายกำแพงเมืองทั่ว ๆ ไป ตรงกลางมีป้อมและประตูเมืองหกด้าน (ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของกรมการทหารช่างทหารบก จังหวัดราชบุรี) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยาราชบุรีเป็นเจ้าพระยาวงษาสุรศักดิ์ซึ่งเป็นราชินิกุลสายบางช้างรับราชการอยู่ที่เมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ต่อมาได้โปรดให้ตัดพื้นที่บางส่วนของเมืองราชบุรี และเมืองสุพรรณบุรีไปรวมอยู่ในเมืองกาญจนบุรีที่ตั้งขึ้นใหม่ที่ตำบลปากแพรก ต้นแม่น้ำแม่กลองที่แม่น้ำแควน้อยกับแม่น้ำแควใหญ่ไหลมาบรรจบกัน (ยงค์ ชุ่มจิต, 2547, น. 145) จวบจนกระทั่งใน พ.ศ. 2360 พระเจ้าจักกายเมงกษัตริย์พม่าแห่งราชวงศ์คองหงษาได้ยกทัพเข้ามาตีอาณาจักรรัตนโกสินทร์ พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ 3 ในเวลาต่อมา) เป็นแม่ทัพคุมพลไปตั้งทัพที่ปากแพรก แต่เนื่องด้วยพม่าไม่ยกทัพมาเส้นทางดังกล่าว จึงทรงยกทัพกลับพระนคร

ครั้นต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าในสมัยพระองค์จะไม่มีสงครามกับพม่าเนื่องจากพม่าตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ แต่อย่างไรก็ดี ได้มีเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองราชบุรีอยู่หลายเหตุการณ์ด้วยกัน เหตุการณ์ที่สำคัญได้แก่ กรณีของนายริชาร์ดสันชาวอังกฤษ ได้ถืออักษรสาส์นเจ้าเมืองเบงกอลซึ่งเป็นผู้ว่าการบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ (East Indian Company) เข้ามาในสยามใน พ.ศ. 2381 โดยผ่านเมืองเมะลาลิง เมืองตะกานในพม่า ก่อนเข้ามาถึงเมืองกาญจนบุรี ผ่านเมืองราชบุรี และนครชัยศรีเข้าไปยังกรุงเทพฯ และใน พ.ศ. 2390 ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวได้เกิดกบฏจีนตัวเหี้ยที่นำโดยอ้ายจิ้นเพียวที่เมืองสรรคบุรี ดังนั้น พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลังยกทัพไปปราบ โดยมีพวกลาวและเขมรในกำกับของกรมการเมืองราชบุรีไปช่วยในการปราบจลาจลครั้งนี้ด้วย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ 4 มีเหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวกับเมืองราชบุรีโดยใน พ.ศ. 2398 เซอร์จอห์น เบลวริง (sir John Bowring) ราชทูตอังกฤษได้ลงนามทำสนธิสัญญาไมตรีการค้ากับไทย ซึ่งในสนธิสัญญาข้อ 4 ระบุว่านอกกำแพงเมือง 200 เส้น คนในบังคับของอังกฤษสามารถเช่าที่เรือน ที่สวน ที่ไร่ ที่นาได้ แถบหัวเมืองตะวันตก กำหนดตั้งแต่กำแพงเมืองเพชรบุรีมาถึงปากแม่น้ำแม่กลองเดินบกขึ้นไปจนครบ 1 วัน ตั้งแต่ปากน้ำแม่กลองถึงกำแพงเมืองราชบุรีตรงไปเมืองสุพรรณบุรี และตั้งแต่แม่น้ำสุพรรณบุรีไปปากคลองบางพุทราที่ติดกับแม่น้ำเจ้าพระยา โดยให้อำนวยความสะดวกในการคมนาคมทางเรือแก่ชาวตะวันตก เช่น อังกฤษ อเมริกาด้วย

ต่อมาใน พ.ศ. 2406 รัชกาลที่ 4 ทรงเสด็จประพาสเมืองเพชรบุรี ในช่วงระหว่างเสด็จพระราชดำเนินกลับพระนครได้เสด็จประพาสเขางู ถ้ำสาริกา ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ในท้องที่ตำบลธรรมเสน อำเภอโพธาราม และพระปรางค์วัดมหาธาตุ พร้อมกับพระราชทานตราภูมิคุ้มกันห้าหมื่นห้าพันห้าร้อยห้าสิบห้าให้แก่ชาวลาวพวน ลาวทรงดำในเมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรีที่ถูกเกณฑ์ไปช่วยบูรณะพระนครคีรีที่เมืองเพชรบุรี ทั้งนี้เพื่อเป็นการยกค่านาให้เป็นกรณีพิเศษ เนื่องจากทรงประสงค์ให้ท่านาเพียงอย่างเดียวโดยไม่ได้ประกอบอาชีพอื่นเพิ่มเติม และต่อมาใน พ.ศ. 2409 พระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชุดคลองดำเนินสะดวกเชื่อมต่อ

ระหว่างเมืองสมุทรสาคร เมืองสมุทรสงคราม และเมืองราชบุรี โดยเริ่มจากปากคลองบางยางแม่น้ำท่าจีน ซึ่งในปัจจุบันเรียกว่า มหาชัย เมืองสมุทรสาครเชื่อมต่อกับคลองบางนกแขวก แม่น้ำแม่กลองซึ่งติดกับเขตเมืองราชบุรี คลองดังกล่าวขุดแล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2411 โดยสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ในขณะนั้นดำรงตำแหน่งเป็นสมุหกลาโหมเป็นผู้อำนวยการขุดคลอง (ทรงชัย เจตะบุตร และคณะ, 2525, น. 72-73) ซึ่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้วางพระราชหฤทัยอย่างมาก นอกจากนี้ท่านยังมีตำแหน่งเป็นผู้รับผิดชอบด้านการทหาร การรักษาพระนคร และป้องกันพระราชอาณาเขตแล้ว รวมทั้งยังมีหน้าที่รับผิดชอบการปกครองเขตหัวเมืองภาคใต้ ตั้งแต่เมืองกาญจนบุรี ราชบุรี เพชรบุรี นครศรีธรรมราช ตลอดจนหัวเมืองประเทศราชในแหลมมลายู และหัวเมืองชายทะเลตะวันตกด้วยเช่นกัน

4. การปฏิรูปเมืองราชบุรีในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ 5 พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินเมืองราชบุรีถึงสิบครั้งด้วยกัน โดยเป็นการเสด็จพระราชดำเนินเมืองกาญจนบุรี เมืองเพชรบุรีแล้วทรงเยี่ยมราษฎรเมืองราชบุรีจำนวน 6 ครั้ง ได้แก่ ใน พ.ศ. 2411 พ.ศ. 2414 พ.ศ. 2416 พ.ศ. 2420, พ.ศ. 2438 และ พ.ศ. 2442 ตามลำดับ การเสด็จครั้งนี้เป็นการเสด็จพระราชดำเนินเพื่อประกอบพระราชกรณียกิจที่เมืองราชบุรีเป็นการเฉพาะส่วนพระองค์จำนวนสองครั้ง ซึ่งครั้งแรกเป็นการเสด็จพระราชดำเนินเพื่อประกอบพระราชพิธีเปิดสะพานรถไฟจุฬาลงกรณ์ข้ามแม่น้ำแม่กลองช่วงที่ผ่านตัวเมืองราชบุรีใน พ.ศ. 2444 ส่วนครั้งที่สองเป็นการเสด็จพระราชดำเนินนำทหารมาฝึกที่ค่ายหลุมดินใน พ.ศ. 2446 และเป็นการเสด็จประพาสต้นจำนวนสองครั้งใน พ.ศ. 2442 และ พ.ศ. 2447 สำหรับการเสด็จประพาสต้นทางชลมารคที่คลองดำเนินสะดวกโดยมิให้ผู้ใดทราบเป็นการล่วงหน้าใน พ.ศ. 2447 นับเป็นครั้งแรกของการเสด็จประพาสต้นที่เป็นที่รู้จักกันดี ซึ่งในการเสด็จประพาสในแต่ละครั้งของพระองค์ได้มีพระราชหัตถเลขาบรรยายถึงวิถีชีวิตผู้คนและสภาพแวดล้อมของเมืองราชบุรีไว้ทุกครั้ง ได้แก่ การเสด็จพระราชดำเนินเมื่อ พ.ศ. 2416 ซึ่งถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการเสด็จประพาสไทรโยคโดยปัจจุบันคืออำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี (ทรงชัย เจตะบุตร และคณะ, 2525, น. 95)

ทั้งนี้ในการเสด็จพระราชดำเนินครั้งแรกนั้นพระองค์ทรงเสด็จมายังเขตอำเภอบ้านโป่ง เมืองราชบุรี พระองค์ทรงบรรยายลักษณะของศาลเจ้าแม่เบิกไพรอันเป็นที่เคารพสักการะของชาวจีนในเขตอำเภอบ้านโป่งไว้ว่า

“...ศาลเก่าฝากระดานหลัง 1 อยู่ข้างหน้ามุงจาก มีต้นคัดเคี้ยว
เลื้อยขึ้นเกาะต้นไม้ใหญ่เป็นเบงอยู่บนศาล ข้างหลังมีเรือนจีนฝากระดาน

หลังคามุงกระเบื้อง 2 หลังแฝด มีโรงผู้รักษาติดกันอยู่ข้างศาล มีจีนรักษาอยู่ 3 คน...” (นิตยา พลขำนิ, 2555 น. 14)

จากนั้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาถึงบริเวณตลาดโรงช้างถึงบริเวณกองบังคับการตำรวจภูธรอำเภอเมืองจังหวัดราชบุรีปัจจุบัน และศาลแขวงจังหวัดราชบุรี พระองค์ยังทรงบรรยายไว้อีกว่า

“...ที่บ้านโรงช้างมีบ้านคนมากนัก ฝั่งข้างซ้ายมือก็มีเรือนเหมือนต่อ
มาถึงบ้านสมเด็จพระยาพอบคุณหญิงพัน อยู่ในเรือหน้าแพ...แล้ว
ขึ้นตามอ้อมจันทร์เขื่อนที่หน้าค่ายหลวง มีริ้วไปไม้และประตูปกรงขาว ๆ
แดง ๆ ตลอด... เลี้ยวไปตามทางข้างใต้ตรงริมค่ายหลวงนั้น มีโรงตลาด
ทำขึ้นใหม่แถวหนึ่งต่อไปหน่อยหนึ่ง ข้างขวามือเป็นคุกศาลทำใหม่ยาว
33 ห้อง มีกำแพงล้อมรอบ ที่ประตูนั้นมีเรือนผู้คุม ต่อไปก็เป็นที่ชำระ
ความหลังใหญ่อยู่กลางหลังหนึ่งกับหลังเล็ก 2 หลัง...” (นิตยา พลขำนิ, 2555 น. 38)

ส่วนราชการชาวเมืองชาวเมืองราชบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบรรยายไว้ในคราวเดียวกันว่า

“...คนในพื้นที่เมืองเป็นไทย จีนมีในพื้นที่ เขมรและมอญมีหลายพวกหลายเหล่ามาก มอญเจ็ดเมืองก็อยู่ในแขวงเมืองราชบุรีทั้งนั้น เขมรนั้นเป็นเขมรเคลย แต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ มาก ลาวก็มีบ้าง แต่ถึงดังนั้นคนยังน้อยกว่าที่แผ่นดินอยู่มาก...” (นิตยา พลขำนิ, 2555 น. 46)

คุณลักษณะเช่นนี้ของพระองค์ยังแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นนักประวัติศาสตร์สมัยใหม่ที่รู้จักวิธีการทางประวัติศาสตร์ โดยทรงใช้วิธีการบรรยาย การพรรณนา การเก็บข้อมูลรวมทั้งรวบรวมเรียงเรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์โดยตรง พระองค์ทรงใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ในการพรรณนาเรื่องราวโดยไม่ได้เติมแต่งมาลาภาพหรือมาลาคติเข้าไปในงานประวัติศาสตร์ของพระองค์แต่อย่างใด จึงทำให้นักประวัติศาสตร์ยุคหลังสามารถมองเห็นภาพวิถีชีวิตอดีตของชาวราชบุรีได้เป็นอย่างดีโดยมีพระองค์เป็นผู้บุกเบิกการสร้างเรื่องราวของชาวราชบุรีในสมัยนั้น

อย่างไรก็ดี หากย้อนกลับไปในปี พ.ศ. 2437 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดระเบียบการปกครองหัวเมืองใหม่ขึ้น โดยทรงมีพระราชโองการให้แบ่งการปกครองออกเป็น “มณฑล” เรียกว่า ระเบียบมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งประกอบไปด้วยหลายเมืองและมีข้าหลวงเทศาภิบาลที่ขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุด ในมณฑลราชบุรีประกอบด้วย 6 เมืองสำคัญ ได้แก่ ราชบุรีอันเป็นที่ตั้งศาลาว่าการมณฑลสมุทรสงคราม กาญจนบุรี เพชรบุรี ปราณบุรี (ปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดประจวบคีรีขันธ์) และประจวบคีรีขันธ์ตามลำดับ

ทั้งนี้เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) ซึ่งเป็นเจ้าเมืองเพชรบุรีดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลคนแรกใน พ.ศ. 2438 โดยมีศาลาว่าการมณฑลอยู่ที่ตึกของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ปัจจุบันศาลาว่าการมณฑลได้เปลี่ยนมาเป็นอาคารจัดแสดงพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดราชบุรี ซึ่งศาลากลางเมืองราชบุรีได้ย้ายไปฝั่งตะวันออกของแม่น้ำแม่กลองมานับตั้งแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในรัชกาลที่ 2 มารวมกันที่ศาลาว่าการมณฑลใน พ.ศ. 2440 จึงส่งผลให้ศูนย์กลางของเมืองราชบุรีกลับมาเจริญทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่กลองจวบจนถึงปัจจุบัน (ฉลอง สุนทรวานิชย์, 2554, น. 64)

เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ซึ่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรีคนแรกได้ดำเนินการปรับปรุงกิจการหลายด้านของมณฑลราชบุรีให้เจริญยิ่งขึ้น อาทิ ในด้านการปกครองเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ได้มีคำสั่งยกเลิกการปกครองแบบกินเมืองซึ่งเป็นการปกครองในรูปแบบที่เจ้าเมืองเป็นผู้ปกครองที่มีอำนาจเบ็ดเสร็จเด็ดขาดในทางปฏิบัติ และยังเป็นโอกาสให้ใช้อำนาจกดขี่ราษฎรเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเองได้อย่างกว้างขวาง พร้อมทั้งยังจัดรูปการปกครองระบอบมณฑลเทศาภิบาลขึ้น โดยมีหน่วยงานและตำแหน่งทางราชการ ประกอบด้วย กองบัญชาการมณฑลที่มีตำแหน่งเป็นข้าราชการประจำเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล ข้าหลวงมหาดไทย เสมียนตรา และเลขานุการ ซึ่งกองบัญชาการมณฑลดังกล่าวนี้ได้จัดตั้งขึ้นเป็นหน่วยงานแรกเพื่อให้ข้าหลวงเทศาภิบาลและข้าราชการได้ปฏิบัติงาน

นอกจากนี้ยังมีกองข้าหลวงคลังและกองข้าหลวงยุติธรรม ตำแหน่งข้าราชการต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นตำแหน่งที่มีเงินเดือนประจำและความรับผิดชอบเพื่อไม่ให้ก่อให้เกิดปัญหาทางด้านการทุจริตราษฎร ซึ่งหน่วยงานเดิมที่ได้ปฏิบัติหน้าที่รวมกันได้แบ่งแยกเป็นกอง แพนก และกำหนดหน้าที่ไว้อย่างเป็นสัดส่วน โดยให้ข้าราชการไปปฏิบัติงานที่ศาลาว่าการมณฑลแทน ส่วนอำนาจการบังคับบัญชาซึ่งเคยเป็นสิทธิ์ขาดของเจ้าเมืองได้ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ใช้อำนาจแทน ในระยะแรกนั้นการปฏิบัติราชการของข้าราชการในมณฑลราชบุรียังไม่ค่อยประสบความสำเร็จเนื่องด้วยข้าราชการส่วนใหญ่ยังขาดความรู้ความเข้าใจในแบบแผนวิธีการปกครองแบบใหม่

ภายหลังจากการประกาศใช้ข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองใน พ.ศ. 2442 โดยกระทรวงมหาดไทยส่งผลให้มีข้าราชการจากกรุงเทพฯ ที่รู้งานตามระเบียบแบบแผนใหม่โยกย้ายไปประจำที่มณฑลราชบุรีหลายตำแหน่ง เป็นเหตุให้มีการปรับปรุงแก้ไขแบ่งแยกส่วนราชการต่าง ๆ พร้อมทั้งกำหนดอำนาจหน้าที่ของข้าราชการใหม่เพื่อไม่ให้ก้าวก่ายกันดังเช่นแต่ก่อน การกำหนดให้ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลมีอำนาจและอิสระในการตัดสินใจการออกกฎข้อบังคับ กำหนดเวลาราชการ และกำหนดโทษแก่ข้าราชการที่ฝ่าฝืนกฎ ส่งผลให้การทำงานของข้าราชการมณฑลราชบุรีมีประสิทธิภาพมากล่องตัวมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ในการบริหารระบบข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรียังมีการแยกย่อยการบริหารออกเป็นหน่วยย่อยดังต่อไปนี้

1. ด้านการปกครองการเมืองในขณะนั้น ได้มีการปรับปรุงโดยให้ผู้ว่าราชการเมืองเป็นตำแหน่งสูงสุดแทนเจ้าเมืองโดยทำหน้าที่ผู้บังคับบัญชาและรับผิดชอบการบริหารงานทุกอย่างในเมือง ภายในขอบเขตตามบทบัญญัติ และอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาลผู้สำเร็จราชการมณฑลอย่างใกล้ชิด พร้อมทั้งให้มีการยกเลิกอำนาจในการจัดเก็บภาษีอากร การได้ส่วนแบ่งจากภาษีอากรจากราษฎร และอำนาจในการพิจารณาคดีที่เป็นของเจ้าเมืองมาแต่เดิมไปเป็นหน้าที่ของข้าหลวงมณฑลแทนแต่ละเมือง นอกจากนี้ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองแล้วก็มีตำแหน่งกรมการเมือง อาทิ ปลัดเมือง ยกกระบัตร ฯลฯ ทำหน้าที่ผู้ช่วยผู้ว่าราชการเมือง

2. ด้านการปกครองแขวงหรืออำเภอ ได้มีการวางหลักการแบ่งแขวงหรืออำเภอตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ใน พ.ศ. 2490 รวมทั้งยังได้ดำเนินการจัดแบ่งเขตแขวงอำเภอในเมืองต่าง ๆ อีกหลายแห่งด้วยเช่นกัน โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อให้เกิดความสะดวกแก่การตรวจราชการอันเป็นรากฐานในการจัดระเบียบการปกครองในสมัยต่อมา ตำแหน่งข้าราชการของแต่ละอำเภอนั้นประกอบไปด้วยกรมการเมืองตำแหน่งต่าง ๆ ได้แก่ นายอำเภอ ปลัดอำเภอ และสมุหบัญชีอำเภอ เป็นต้น

3. ด้านการปกครองตำบลและหมู่บ้าน ได้มีการกำหนดให้กำนันและผู้ใหญ่บ้านเป็นหัวหน้าเขตปกครองตามลำดับ แต่ไม่ได้อยู่ภายใต้ข้อบังคับที่จะได้รับเงินเดือนหรือการเลื่อนขั้นจากราชการแต่อย่างใด ทั้งนี้ตามกฎหมายเกณฑ์ของราชสำนักนั้นอนุญาตให้ได้รับผลประโยชน์อย่างอื่นตอบแทนแก่เจ้าหน้าที่รัฐดังกล่าวได้บ้าง อาทิ ส่วนแบ่งจากค่าธรรมเนียมต่าง ๆ หรือการได้รับยกเว้นไม่ต้องเสียภาษีอากรบางอย่าง เป็นต้น ซึ่งตำแหน่งดังกล่าวนี้เป็นตำแหน่งที่ได้จากการเลือกตั้งตามระเบียบของกระทรวงมหาดไทยว่าด้วย พ.ศ. 2438 โดยมาจากการที่ราษฎรเลือกผู้ใดผู้หนึ่งที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในหมู่บ้านนั้น โดยที่เห็นว่าเป็นผู้ที่สามารถช่วยแบ่งเบาภาระงานในหมู่บ้านได้ให้ขึ้นเป็นหัวหน้าของคณะพวกตนขึ้นมา

สำหรับการสร้างเมืองราชบุรีครั้งที่สี่นั้นการย้ายเมืองในครั้งนี้ได้มีการสร้างกำแพงเมือง และหลักเมืองดังเช่นการย้ายเมืองเมื่อครั้งก่อน ๆ หากมีเพียงแค่การสร้างศาลาว่าการขึ้นใหม่ซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่กลองที่อยู่ตรงข้ามกับเมืองเดิม โดยการย้ายครั้งนี้ที่ปรากฏเมื่อ พ.ศ. 2438 ที่มีการจัดระเบียบการปกครองท้องที่ขึ้นโดยมีข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) ในขณะนั้นซึ่งเป็นผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรีย้ายเข้ามาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี โดยได้ย้ายมาอยู่ที่บัญชาการมณฑล ณ ตึกของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ทรงชัย เจตะบุตรและคณะ, 2525, น. 54) และอีกสามปีต่อมาใน พ.ศ. 2440 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเพชรพิไสยศรีสวัสดิ์ (เทียน บุนนาค) มาเป็นผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี โดยได้ย้ายที่ว่าการเมืองมารวมกับศาลาว่าการมณฑลและสร้างเป็นอาคารซึ่งใช้เป็นศาลากลางจังหวัดอยู่จนถึงปัจจุบัน

5. ลักษณะการปกครองของเมืองราชบุรีสมัยการปฏิรูป

จังหวัดราชบุรีเป็นเมืองที่มีประวัติศาสตร์การปกครองมาอย่างยาวนาน ทั้งนี้หากย้อนกลับไปเมื่อครั้งสมัยอยุธยา จวบจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์แล้ว คำว่า “เมือง” ตามทำเนียบศักดินาหัวเมืองมีการปรับเปลี่ยนชั้นอันดับของเมือง ได้แก่ เมืองชั้นเอก ชั้นโท ชั้นตรี และเมืองชั้นจัตวาตามลำดับ ตามฐานะการปกครองในระบบเทศาภิบาล นอกจากนี้ยังมีเมืองชั้นหัวเมืองที่ขึ้นตรงต่อราชธานีหรือศูนย์กลางของอาณาจักรด้วยเช่นกัน ซึ่งในขณะนั้นราชบุรีเป็นเมืองในลำดับชั้นโท เนื่องด้วยปัจจัย

ทางสถาปัตยกรรมที่มีอาณาเขตกว้างขวางและมีความเจริญรุ่งเรืองมาอย่างยาวนาน ตลอดจนเป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญ ตั้งแต่เมื่อครั้งสมัยอาณาจักรธนบุรีถึงสมัยอาณาจักรรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ครั้นต่อมาในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในรัชกาลที่ 2 ได้ปรากฏหลักฐานการสร้างเมืองราชบุรีขึ้น โดยพระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้อ้ายจากเมืองเดิมซึ่งตั้งอยู่ทางปากตะวันตกของฝั่งขวาแม่น้ำแม่กลองไปอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำแม่กลอง ทั้งนี้มีการก่อสร้างกำแพงเมืองด้วยอิฐและปูนเป็นกำแพงใบเสมาโดยมีป้อม 6 หลัง ประตู 6 บานใหญ่ ภายในกำแพงเมือง ใน พ.ศ. 2412 ได้มีการสร้างถนนหลังเมืองและถนนเขาวังขึ้นซึ่งนับว่าเป็นถนนสายสำคัญที่ใช้ในการคมนาคมมาจวบจนถึงปัจจุบัน รวมถึงถนนสายเพชรบุรี ตั้งแต่เขตเมืองราชบุรีจนถึงจังหวัดเพชรบุรีตามลำดับ ครั้นในปีต่อมาทางการได้ทำการปฏิสังขรณ์วัดโพงามที่อยู่ติดต่อกับทำเนียบสมุหเทศาภิบาลทางทิศใต้ แล้วนำพระพุทธรูปจากวัดบนยอดเขา สัตตนารถ (วัดเขาวังในปัจจุบัน) มาประดิษฐานและเปลี่ยนนามของวัดใหม่เป็นวัดสัตตนารถปริวัตรเพื่อใช้ในการปลูกสร้างพระราชวังในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เมื่อครั้งเวลาเสด็จประพาสต้น ซึ่งแต่เดิมนั้นพระองค์ทรงประทับที่โรงพักตำรวจภูธรของเมืองราชบุรีเป็นพลับพลาที่ประทับชั่วคราว แต่ทว่าภายหลังเกิดเพลิงไหม้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อ้ายพลับพลาที่ประทับไปสร้างใหม่ที่ยอดเขาสัตตนารถซึ่งต่อมาเรียกว่าเขาวัง (โมโน กลีบทอง, 2554, น. 24) และในปีต่อมาได้ทางการได้สร้างวัดศรีสุริยวงศ์ขึ้น ซึ่งอยู่ติดกับศาลารัฐบาลมณฑลทางทิศเหนือ พร้อมกับสร้างศาลเจ้าขึ้นอยู่ติดกับวัด ซึ่งปัจจุบันทั้งศาลารัฐบาลมณฑลและศาลเจ้ายังปรากฏเป็นที่นับถือของชาวราชบุรีจวบจนถึงปัจจุบัน

อย่างไรก็ดี นับตั้งแต่ พ.ศ. 2437 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หัวเมืองที่สำคัญทางทิศตะวันตกของไทยในขณะนั้นประกอบไปด้วย เมืองราชบุรี กาญจนบุรี สมุทรสงคราม เพชรบุรี และเมืองปรานบุรี ตามลำดับ ซึ่งมีการตั้งศูนย์กลางหน่วยบัญชาการขึ้นที่มณฑลราชบุรีเป็นสำคัญ มณฑลราชบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพื้นที่ทั้งสิ้นราว 40,000 ตารางกิโลเมตร โดยแบ่งการปกครองออกเป็น 5 จังหวัด 23 อำเภอ และ 2 กิ่งอำเภอ และต่อมาใน พ.ศ. 2438 รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) ซึ่งขณะนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสุรินทรฤาชัย ซึ่งเป็นเจ้าเมืองเพชรบุรีดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรก จวบจนกระทั่งภายหลังได้มีการประกาศพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. 2441 เมืองราชบุรีจึงมีการจัดตั้งอำเภอ ตำบล หมู่บ้าน และเจ้าหน้าที่ของทางราชการขึ้น ตลอดจนการจัดระเบียบหลักฐานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการปกครอง โดยภายหลังจากการใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. 2440 ฉบับใหม่แล้วนั้นส่งผลให้จังหวัดราชบุรีแบ่งพื้นที่การบริหารใหม่ภายในจังหวัดออกเป็น 5 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมือง เดิมเป็น “แขวงเมืองราชบุรี” ซึ่งมีพระราชบุรีเป็นนายแขวง อำเภอโพธาราม เดิมเรียกว่า “แขวงเจ็ดเสมียน” อำเภอบ้านโป่ง เดิมเรียกว่า แขวงถ้ำผาพอด อำเภอดำเนินสะดวก เดิมเรียกว่า “แขวงแพงพวย” และอำเภอปากท่อ เดิมเรียกว่า “แขวงปากท่อ” อย่างไรก็ตามต่อมาจังหวัดราชบุรีได้มีการจัดตั้งอำเภอ และกิ่งอำเภอขึ้นใหม่อีก 4 แห่ง ดังต่อไปนี้อำเภอจอมบึง อำเภอบางแพ กิ่งอำเภอวัดเพลง และกิ่งอำเภอสวนผึ้งตามลำดับ

นับจากอดีตจวบจนถึงปัจจุบันภายหลังจากมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติการปฏิรูปการเมืองการปกครองครั้งใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบการบริหารราชการแผ่นดินครั้งใหญ่นับตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จังหวัดราชบุรีได้ถูกจัดระเบียบการปกครองขึ้นใหม่ด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะการปกครองในระดับอำเภอ นับตั้งแต่การปฏิรูปการบริหารการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. 2475 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จังหวัดราชบุรีมีการแบ่งเขตการปกครองรวมทั้งสิ้น 8 อำเภอ 1 กิ่งอำเภอซึ่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรีคนแรกคือพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค)

สำหรับผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี (provincial governor) นั้น แต่เดิมมีการเรียกขานนามผู้ว่าราชการเมืองต่าง ๆ โดยเรียกตามนามเมืองนั้น ๆ เนื่องด้วยราชทินนามเป็นที่ตั้ง และนิยมเรียกใช้กันต่อมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จึงได้มีการเปลี่ยนราชทินนามเจ้าเมืองเป็นชื่อต่าง ๆ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชยังทรงตั้งราชทินนามเจ้าเมืองเช่นเดียวกับประเพณีนิยมปฏิบัติในสมัยอาณาจักรอยุธยา ในการพระราชทานบรรดาศักดิ์และตั้งตำแหน่งในครั้งนั้นได้มีการประกาศเป็นหลักฐานและมีอิทธิพลมาจนทุกวันนี้

ก่อนที่ทางราชสำนักสยามได้มีการจัดการปกครองท้องถิ่นที่มีการรวมหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อจัดตั้งขึ้นเป็นมณฑลแต่ละแห่งขึ้นนั้น ก่อนหน้านั้นระเบียบการปกครองของสยามมีการแบ่งเมืองตามลำดับความสำคัญซึ่งแบ่งออกเป็นเมืองชั้นเอก โท ตรี และชั้นจัตวา และมีเมืองสำคัญคือเมืองหน้าด่านและเมืองลูกหลวง ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดรวมหัวเมืองต่าง ๆ ที่มีอาณาเขตติดต่อกันตั้งขึ้นเป็นมณฑลเทศาภิบาล (อเนก นาวิกมูล, 2542, น. 115) และทรงกรุณาโปรดฯ ให้ปรับเปลี่ยนรูปแบบวิธีการปกครองหัวเมืองใหม่โดยให้โอนสังกัดไปขึ้นกับกระทรวงมหาดไทยทั้งหมด พร้อมทั้งปรับเปลี่ยนระเบียบการปกครองแผ่นดินใหม่โดยให้จัดตั้งเป็นกระทรวง ทบวงต่าง ๆ ขึ้น ซึ่งมณฑลหรือมณฑลเทศาภิบาลที่จัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2440 ประกอบด้วยมณฑลแรกเริ่มเพียง 4 มณฑลเท่านั้น คือ มณฑลพิษณุโลกย์ มณฑลปราจีน มณฑลนครราชสีมา และมณฑลราชบุรี

ทั้งนี้หน่วยการปกครองภูมิภาคในรูปแบบใหม่มีการเรียงลำดับจากขนาดใหญ่ไปสู่ขนาดเล็ก อันได้แก่ มณฑล เมือง (จังหวัด) อำเภอ ตำบลและบ้าน (หมู่บ้าน) ตามลำดับ ทั้งนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลตามแต่ละภูมิภาค โดยมีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงทำหน้าที่เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้กำกับดูแลอย่างใกล้ชิด ทั้งนี้ในภาคกลางนั้นมณฑลราชบุรี ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2438 เมืองในมณฑลนี้ได้แก่เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองเพชรบุรี และเมืองปราณบุรี เมืองประจวบคีรีขันธ์ ตามลำดับ

6. สรุป

กล่าวได้ว่าเมืองราชบุรีเป็นเมืองที่มีความสำคัญมานับแต่สมัยอยุธยาตอนปลายเนื่องจากราชบุรีถูกใช้เป็นเมืองหน้าด่านในการตั้งรับข้าศึกจากพม่า ราชบุรีมีความสำคัญเรื่อยมาจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งเมืองราชบุรียังคงเป็นเมืองหน้าด่านในการตั้งรับข้าศึกโดยเฉพาะในสมัยสงครามเก้าทัพ พัฒนาการของเมืองราชบุรีเกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคด้วยการจัดตั้งราชบุรีขึ้นเป็นมณฑลเทศาภิบาลในภูมิภาคตะวันตก ผลของการปฏิรูปดังกล่าวทำให้ราชบุรีเกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างระบบราชการขึ้นใหม่ตามแบบตะวันตกและมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงด้านการปกครองในเมืองแห่งนี้ในเวลาต่อมา

7. เอกสารอ้างอิง

- ฉลอง สุนทรวาณิช.(2554). **สมุทรราชบุรี**. กรุงเทพฯ: สมาคมมิตรภาพญี่ปุ่น-ไทย
- ทรงชัย เจตตะบุตร และคนอื่น ๆ .(2525). **พระบรมราชจักรีวงศ์กับเมืองราชบุรี**. ราชบุรี: คณะกรรมการส่วนจังหวัดราชบุรี
- นิตยา พลขำนิ. (2555). **ประวัติศาสตร์เมืองราชบุรี พ.ศ. 2310-2437**. กรุงเทพฯ: มปท.
- มรกต งามภักดี .(2543). **ราชบุรี**. กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ.
- มนอ กลีบทอง (2544). **พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ราชบุรี และจังหวัดราชบุรี**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ยนต์ ชุ่มจิต. (2547). **ประวัติศาสตร์เมืองราชบุรี**. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- วีระพงศ์ มีสถาน. (2550). **คนราชบุรี**. ราชบุรี: ธรรมรักษ์การพิมพ์จำกัด.
- สมศักดิ์ รัตนกุล. (2535). **ประวัติศาสตร์; ราชบุรี** . กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- สำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดราชบุรี.(2542). **จังหวัดราชบุรี**. ราชบุรี: มปท.
- อเนก นาวิกมูล .(2542). **หัวเมือง**. กรุงเทพฯ: แสงดาว.